

UOT: 94

DOMİNİKAN DİNİ ORDENİ VƏ AZƏRBAYCAN
(XIII-XVII əsrlər)

©2025

TOFİQ NƏCƏFLİ*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: [0000-0002-1893-2012](https://orcid.org/0000-0002-1893-2012); tofignajafli@gmail.com
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2025.1.8>

Xülasə:

Bu məqalədə XIII-XVII əsrlər arasında Dominikan dini ordeninin Azərbaycan ərazisində həyata keçirdiyi missionerlik fəaliyyəti araşdırılır. Araşdırmanın əsas məqsədi Dominikan missionerlərinin regiondakı fəaliyyəti ilə bağlı Elxanilər və Səfəvilər dövrünün dini-siyasi mühiti arasındakı qarşılıqlı əlaqələri müəyyənləşdirməkdir. Məqalədə ilkin yazılı qaynaqlar və müasir elmi ədəbiyyat əsasında Dominikan missionerlərinin Sultaniyyə, Təbriz və Naxçıvan kimi mühüm mərkəzlərdəki fəaliyyəti, onların yerli icmalar və dini çevrələrlə qarşılıqlı münasibətləri, həmçinin Roma papalığı və Azərbaycan dövlətləri arasında diplomatik əlaqələrin qurulmasında oynadıqları vasitəçi rol ətrafı şəkildə təhlil olunur. Nəticədə göstərilir ki, Dominikan dini ordeninin məqsədi yalnız dini təbliğat deyil, həm də siyasi və kəşfiyyət xarakterli vəzifələr daşıyırdı. Tədqiqat, həmçinin, bu fəaliyyətin Səfəvi dövlətinin katolik missionerliyinə münasibətindəki dəyişikliklər fonunda formalaşdığını ortaya qoyur.

Açar sözlər: *Dominikan ordeni, missionerlik, Elxanilər, Səfəvilər, Azərbaycan, Roma papalığı, dini diplomatiya*

THE DOMINICAN ORDER AND AZERBAIJAN

©2025

TOFIG NAJAFLI*

*Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov ANAS
ORCID: [0000-0002-1893-2012](https://orcid.org/0000-0002-1893-2012); tofignajafli@gmail.com

Abstract:

This article examines the missionary activities carried out by the Dominican religious order in the territory of Azerbaijan between the 13th and 17th centuries. The main objective is to demonstrate that Dominican missionary work in the region went beyond religious preaching and carried significant political and diplomatic

implications. The main goal of the study is to demonstrate that the Dominicans' missionary work in the region went beyond purely religious preaching and had significant political and diplomatic dimensions. Based on primary sources and modern scholarly literature, the article analyzes the activities of Dominican missionaries in major centers such as Sultaniyya, Tabriz, and Nakhchivan, their interaction with local communities and religious circles, as well as their intermediary role in the diplomatic relations between the Roman Papacy and the Azerbaijan states. The findings reveal that the Dominicans not only promoted Catholic ideology but also acted as mediators in implementing the Papacy's Eastern policy. The article situates these developments within the evolving Safavid attitude toward Catholic missions and offers a new scholarly interpretation of this issue.

Keywords: Dominican Order, missionary activity, Elkhanids, Safavid state, Azerbaijan, Papacy, religious diplomacy

ДОМИНИКАНСКИЙ РЕЛИГИОЗНЫЙ ОРДЕН И АЗЕРБАЙДЖАН

©2025

ТОФИК НАДЖАФЛИ*

*Институт Истории и Этнологии имени А.А.Бакиханова НАНА
ORCID: [0000-0002-1893-2012](https://orcid.org/0000-0002-1893-2012); tofignajafl@gmail.com

Резюме:

В данной статье рассматривается миссионерская деятельность доминиканского религиозного ордена на территории Азербайджана в XIII-XVII веках. Основная цель исследования состоит в том, чтобы показать, что миссионерская деятельность доминиканцев в регионе выходила за рамки исключительно религиозной проповеди и имела значительные политические и дипломатические аспекты. На основе первоисточников и современной научной литературы в статье анализируется деятельность доминиканских миссионеров в таких центрах, как Султания, Тебриз и Нахичевань, их взаимодействие с местными общинами и религиозными кругами, а также посредническая роль в дипломатических отношениях между Римским папством и государствами Азербайджана. Полученные результаты свидетельствуют о том, что доминиканцы не только распространяли католическую идеологию, но и выступали посредниками в реализации восточной политики папства. Статья рассматривает данные процессы в контексте эволюции отношения Сефевидского государства к католическим миссиям и предлагает новое научное осмысление данной проблемы.

Ключевые слова: Доминиканский орден, миссионерская деятельность, государство Эльханидов, Сефевидов, Азербайджан, папство, религиозная дипломатия

Giriş

Xristianlığın ən böyük qolu olan katolisizmin ölkəmizdə yayılmasının 700 ildən yuxarı yaşı vardır. Sözügedən xristian məzhəbi Azərbaycan ərazisinə qədəm qoyduğu dövrdən bəri keşməkeşli və fərqli inkişaf yolunu keçmişdir. Diqqətəlayiq məqam odur ki, bu xristian məzhəbi ölkə ərazisində müxtəlif vaxtlarda, hər dəfə yenidən yayılmağa başlamışdır. Katolisizmin ilkin yayılma mərhələsi XIII-XVII əsrləri əhatə edir.¹

İnsanları xristianlaşdırmaq məqsədilə müxtəlif metodların tətbiqi, missionerlik fəaliyyətində də fərqli üsullardan istifadə edən bəzi təriqətlərin, monastirlərin və dinin yayılmasını hədəfləyən dini cəmiyyətlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Orta əsrlərdə Papalığ tərəfindən “bidətçi” (sapqın) hesab edilən Valdolar və Katarlar kimi təriqətlər əvəzinə, yoxsulluq prinsipini ön plana çəkən Beguinlər və Begardlar kimi dini icmaların qəbul edilməsindən sonra missionerlik fəaliyyəti yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu kontekstdə, 1210-cu ildə Romada Assisili Müqəddəs Fransisk tərəfindən təsis edilmiş Fransiskanlar ordeni və “İncilin adamı” kimi tanınan, gecələr yuxusuz qalaraq Müqəddəs kitabı oxuduğu, bu səbəbdən İsa Rəbbin lütfü ilə Tanrının əmrlərini və qadağalarını anlama qabiliyyəti ilə bərəkətlənmiş hesab edilən Müqəddəs Dominik de Qusman (1170-1221) tərəfindən 1215-ci ildə yaradılmış Dominikan ordeni xristian missionerliyinin təşəkkülündə mühüm rol oynamışdır.²

Bu ordenin nizamnaməsi 1217-ci ildə papa III Honori (1216-1227) tərəfindən təsdiq edilmişdir.³ Orden qısa müddətdə Fransada (burada dominikanlar ilkin dövrlərdə “yakovitlər” adlandırılırdı; çünki ordenin Parisdəki ilk iqamətgahı Müqəddəs Yakov kilsəsinin yanında yerləşirdi), eləcə də İspaniya və İtaliyada geniş yayılmışdır.⁴

Dominikan dini ordeni, tamamilə papaya tabe olan və bidətçilərə qarşı fəal mübarizə aparmaq və papa kuriyasının hər hansı tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün uyğunlaşdırılmış təşkilatlar kimi, papa bu cür konqreqasiyalara ehtiyac duyduğu

---

¹ Anar Əlizadə. **Azərbaycanda xristianlıq: keçmişdən bu günə**. Bakı: “Elm və təhsil”, 2016, s.128.

² Şinasi Gündüz, **Misyonerlik**, Türkiyə Diyanet Vəqfi Yayınları, İstanbul: 2005, s.19; Şinasi Gündüz, **Hiristiyanlıq**, Türkiyə Diyanet Vəqfi İslâm Araşdırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, İstanbul: 2015, s.45; Kemal Taşçı, “Ortaçağda seyahat-misyonerlik ilişkisi: Saint-Quentinli dominiken keşiş Frer Simon’un seyahat raporunun selçuklu, tatar/moğol ve misyonerlik tarihi bakımından önemi”, **Düşünce Dünyasında Türkiz**, Yıl: 12, Sayı: 60, Aralık 2021, s.143.

³ Richard Woods, **Mysticism and Prophecy: The Dominican Tradition (Traditions of Christian Spirituality)**. New-York: Orbis Book, 2001, p. 24.

⁴ После Марко Поло. Путешествия западных чужеземцев в страны трех Индий. Пер. с лат. и староитал. яз., вступит, статья и прим. Я.М.Света. Москва: Изд-во Наука, 1968, с.33.

dövrə yaradılmışdı. Dominikan ordeni başlanğıcdan etibarən tamamilə kuriyanın ehtiyaclarına xidmət edirdi. Dominikan ordeni Roma kilsəsinin qoruyucusu vəzifəsini öz üzərinə götürmüşdü. Papa kuriyası inkvizisiyanı dominikanlara etibar etmişdi və ordenə həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi şəkildə mülki və kleriklərin üzərində nəzarət hüququ vermişdi. Xüsusilə vacib olan odur ki, orden qeyri-xristian torpaqlarında xristian dininin yayılması üzrə inhisar hüququ əldə etmişdi. Beləliklə, onlar bütün qeyri-xristian ölkələrdə katolik nüfuzunun təşkilatçıları rolunu öz üzərlərinə götürmüşdülər.⁵ Dominikan ordeninin missionerlik fəaliyyətinin başlıca məqsədi – qeyri-katolik dünyasının xalqlarını və ölkələrini Roma kilsəsinə tabe etdirmək idi. Təbiidir ki, bu, “sarasınlərin, bütərəstlərin ruhlarının xilasına görə” deyil, başqa məqsədlə həyata keçirilirdi. Papalıq kuriyası, öz hakimiyyətini yalnız Qərbi Avropada deyil, həm də bütün dünya miqyasında möhkəmləndirməyə can atırdı.⁶

Orta əsrlər dövrü xristian missionerliyi, əsas etibarilə rəsmi dini ideologiya ilə eyniləşmiş siyasi hakimiyyətlərin öz siyasi və hərbi nüfuz dairələrini genişləndirməyə yönəlmiş fəaliyyətlərin məcmusu kimi təşəkkül tapmışdır. Bu baxımdan orta əsr Avropasında gerçək hakimiyyət təsis etmiş Papalığın dini və məzhəbi anlayışını təmsil edən missionerlər, həyata keçirdikləri fəaliyyətlərlə Papalığın təsir dairəsinə zidd olan fikir və hərəkətləri aradan qaldırmaqla, əslində Papalığın siyasi və dini nüfuzunu genişləndirməyə xidmət etmişlər. Başqa sözlə, onlar Papalığa sadıq xristian dinini qəbul etmiş möminlərin sayını artırmaq və Papalığın coğrafi və ideoloji sərhədlərini genişləndirmək vəzifəsini könüllü şəkildə öz üzərlərinə götürmüşdülər.⁷

XIII və XIV əsrlərdə monqol xanlarının və idarəçilərinin müsəlmanlara mənfi münasibətlərindən faydalanmağa çalışan nestorianlar, fransiskanlar və dominikanlar kimi missionerlər, monqol rəhbərlərinin onlara göstərdikləri dəstək sayəsində monqollar arasında missionerlik fəaliyyətləri aparmışlar. Bu fəaliyyətlərin əsas məqsədi bir tərəfdən, başda xanlar və idarəçi təbəqə olmaqla, monqolların xristianlaşdırılması, digər tərəfdən isə monqolların hakimiyyəti altındakı ərazilərdə yaşayan müsəlman əhalinin xristianlığa cəlb edilməsi olmuşdur.⁸

Elxanilər dövründə Dominikan dini ordeninin Azərbaycanda missionerlik fəaliyyəti

Azərbaycan torpaqlarına gələn ilk missionerlər dominikanlar hesab olunur və bu hadisə monqollar dövrünə təsadüf edir. XIII əsrin 40-cı illərinin əvvəllərində Batı xanın Qərbi Avropaya yürüşləri Papalıqda monqollarla ittifaq üçün ciddi ümidlər yaratmışdı. 1245-ci ildə Papa IV İnnokenti tərəfindən Azərbaycandakı monqol noyonu ilə görüşmək məqsədilə göndərilmiş dominikan missioner-səyyah

⁵ После Марко Поло..., s.35.

⁶ После Марко Поло..., s.36.

⁷ Gündüz, **Hiristiyanlıq**, s.44; Taşçı, **Yenə orada**, s.145.

⁸ Nicholas Goodrick-Clarke, “Rarnon Lull's New World Order: Esoteric Evangelism and Frontline Philosophy”. **Anies**, 912, 2009, p.192-193.

Longjumeaulı Andre, monqol xanı ilə birbaşa təmas qura bilməmiş, lakin Yaxın Şərqdə müxtəlif bölgələrə səyahət edərək kilsələrin birləşdirilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərmişdir. O, monqollar yanına göndərilib geri qayıtmış ilk missioner-səyyah kimi tanınır.

Keşiş Andre ilə eyni dövrdə fəaliyyət göstərmiş, lakin birbaşa Papa IV İnnokenti tərəfindən deyil, onun göstərişi ilə monqollara çatdırılmaq üçün yazılmış məktubları qorumaqla məsul tutulan, Askel adlı Dominikan rahibinin müşayiəti ilə səfərə çıxmış Sen-Kantenli rahib Frer Simon səfər heyətində olan digər üzvlərə nisbətən latın dilini daha yaxşı bildiyinə görə səfər qeydlərini özü qələmə almışdır.⁹ Simonun yazdığı “Historia Tartarorum” əsərində verdiyi məlumata görə, papa IV İnnokenti 1245-ci ildə Monqol sarayına dominikanlardan ibarət elçi heyəti göndərmişdi. Dominikan keşiş Askel yolüstü Azərbaycana gələrək Baycu xanın çadırında qalmışdı. Bununla bağlı keşiş Simon maraqlı bir faktı diqqətə çatdırır ki, monqollar əvvəlcə qorxuya düşmüşdü ki, keşişləri “frank qoşunları” (xaçlılar) müşayiət edirlər. Bu səbəbdən monqollar Dominikan keşişlərini ciddi sorğu-sual edirlər. Onlar fikirləşirdi ki, xaçlı ordusu Polşa və Macarıstanın işğalının intiqamını almağa gəlib. Bunun səhv olduğu anlaşılandıqdan sonra dominikan keşişlər ölümə məhkum edirlər. Bunun səbəbi isə keşişlərin papanı xandan böyük bilməsi olmuşdur və yalnız Baycu Noyanın arvadının xahişi onları ölümdən xilas edir. Onlar Baycu Noyanın hüsurunda təxminən doqquz həftə qaldıqdan sonra, Papalığa çatdırılmaq üçün nəzərdə tutulan məktubu alaraq geri dönmüşlər.¹⁰ Şübhəsiz ki, Papalıq göndərdiyi məktub və elçilər vasitəsilə monqollarla müəyyən bir yaxınlaşmanın başlanacağına inanırdı. Lakin Sen-Kantenli Simonun qeyd edildiyinə görə, elçilik heyəti monqollar tərəfindən xoş qarşılanmamış, həmçinin papanın məktubunda monqolların həddindən artıq qan tökməsi və bu davranışa son vermələri barədə etdiyi tövsiyələr Baycu Noyanın narazılığına və mənfi reaksiyasına səbəb olmuşdur.¹¹

Papa elçiləri diplomatik baxımdan böyük bir məyusluq yaşasalar da, Avropaya ümidverici xəbərlərlə qayıtmışdılar. Bu səfərlər, gələcəkdə həyata keçirəcəkləri missionerlik fəaliyyətləri üçün demək olar ki, kəşfiyyət xarakterli səyahətlər olmuşdu. Çünki onlar monqol torpaqlarında çoxsaylı xristian icmalarının (xüsusilə nestorilərin) yaşadığını, dinlərini sərbəst şəkildə icra etdiklərini və hətta monqol hakimlərinin rəğbətini qazandıqlarını müşahidə etmişdilər. Xristian din adamlarının monqol torpaqlarında missionerlik fəaliyyəti aparmaqda azad olduqlarını öyrənmə-

---

⁹ Gregory Guzman. “Simon of Saint-Quentin and the Dominican Mission to the Mongol Baiju: A Reappraisal”, *Speculum*, XLVI, 1971, p.240.

¹⁰ **Muslims, Mongols and Crusaders**, edited by [Dr. Gerald Hawting](#). London: Routledge, 2005, p.67; Simon de Saint Quentin, **Bir Keşiş’in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248**, tərcümə Erendiz Özbayoğlu, Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı Yayını, Antalya: 2006, s.82-83, 89-90; Guzman, Yenə orada, s.240.

¹¹ Ay R. Moğollar ve Katolik Misyonerlik: Fransiskan ve Dominikan Rahiplerinin Asya ve Yakındoğu'da Misyonerlik Faaliyetleri (13-14. Yüzyıllar), **Avrupa Tarihinde Türk Eli Gümeç Karamuk Armağanı**, Hacettepe Ün. Yay., Ankara: 2017, s.41-42.

ləri fransiskan və dominikan keşişlərini hərəkətə keçirmişdi. Batu xanın oğlu Sartakın xristianlığı qəbul edib vaftiz olunması barədə yayılan xəbərlər Fransa kralı IX Lüdoviki yeni missionerlik hərəkətinə başlamağa təşviq etmişdir.¹² Nəticə etibarilə, XIII əsrin ikinci yarısından XIV əsrə qədər Latın dünyasının monqollarla münasibətləri diplomatik əlaqələrlə yanaşı, əsasən missionerlik fəaliyyəti şəklində davam etmişdir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bu dominikan keşişlərin Azərbaycana növbəti gəlişləri idi. Azərbaycan torpaqlarına gələn dominikan keşişlərindən biri də Podiolu Bartolomeo hesab olunur. Marağaya gələn Podiolu Bartolomeo erməni rahibləri tərəfindən Qırna monastırına dəvət edilmiş və bu vaxtdan etibarən monastırın erməni rahibləri katolikliyi qəbul etmişlər.¹³

Fransiskan və dominikan missionerlərini Şərqə göndərməklə papalar konkret siyasi məqsədlər güdürdülər. Papa IX Qriqori (1227-1241) və IV Aleksandri (1254-1261) Şərq hökmdarlarının təbəələri deyil, məhz həmin hökmdarların özləri maraqlandırdı. Onların “həqiqi” imana gətirilməsi Roma üçün cəlbedici perspektivlər açırdı. Roma inancını qəbul edən Şərq hökmdarı bunun nəticəsində bütün və ya demək olar ki, bütün hüquqi-siyasi nəticələrlə Roma taxtının vassalına çevrilirdi.¹⁴ Buna görə də Şərq ölkələrinə, o cümlədən Azərbaycana göndərilən dominikan keşişlər qarşısında ən mühüm vəzifə kimi Elxani hökmdarı Hülakunu xristian dinini qəbul etməsinə razı salmaq idi.

Hülaku xanın 1258-ci ildə Abbasi xilafətinin mərkəzi Bağdadı ələ keçirərək Xilafətə son qoyması, həmçinin Elxanilərin bölgədəki ən güclü rəqibi sayılan Məmlüklərlə fasiləsiz müharibə vəziyyətində olması, uzun müddətdən bəri Suriya və Müqəddəs torpaqlarda möhkəmlənməyə çalışan Papalıq və xristian dünyasında ortaq düşmənə qarşı monqollardan müttəfiq kimi yararlanmaq və onları xristianlığa cəlb etmək istiqamətində ciddi ümidlər doğurmuşdu. Digər tərəfdən, Avropa dövlətlərinin, xüsusən də İtaliya şəhər dövlətlərinin Şərq ölkələri ilə, xüsusən də yeni yaranmış Elxanilər dövləti ilə ticarət əlaqələri yaratmağa maraqları olmaları başda papa olmaqla Qərb dövlətlərinin Elxani sarayına öz diplomatlarını göndərməsini intensivləşdirmişdi.¹⁵

1258-ci ilin fevralında Monqol işğalından Bağdad nə dərəcədə zərər görmüşdüsə, bir o qədər də Təbriz qazanc əldə etmişdi. XIII əsrin sonu – XIV əsrin əvvəllərində Təbriz Ön Asiyanın əsas karvan yollarının ən iri qovşaqlarından birinə çevrilmişdi. Burada Çindən, Əfqanıstandan, Xivədən, İraqdan və Luristandan gələn karvan yolları kəsişirdi. Bununla yanaşı, əsas tranzit istiqamətlərində də mühüm dəyişiklik baş vermişdi. XIII əsrin son rübündə İtaliyan səyyahı Marko Polo Təbrizi Ön Asiyanın ən böyük ticarət və sənətkarlıq mərkəzi kimi təsvir etmiş,

¹² Clifford Lawrence, **The Friars: The Impact of the Early Mendicant Movement On Western Society**, London: Longman, 1994, p.209; Resul Ay, **Yenə orada**, s.42.

¹³ Richard Woods. **Mysticism and Prophecy: The Dominican Tradition (Traditions of Christian Spirituality)**. New York: Orbis Book, 2001, p.24.

¹⁴ **После Марко Поло...**, c.37.

¹⁵ Ay, **Yenə orada**, s.50.

bununla yanaşı, “buraya xarici mallar üçün Genuya tacirləri gəlmişlər” – deyə xüsusi olaraq qeyd etmişdir. İtalyan tacirlərinin Xəzər dənizi vasitəsilə Azərbaycanla ticarət əlaqələri saxladığını qeyd edən Marko Polo yazmışdır ki, Xəzər dənizində “Genuya tacirləri bir az əvvəl başlamışlar: bura öz gəmilərini keçirmişlər”.¹⁶ “Təbriz böyük şəhərdir. Təbriz əhalisi ticarət və sənətkarlıqla məşğul olur: burada olduqca bahalı zərxara və ipək parçalar toxunur. Bura Hindistan, Bağdad, Mosul və başqa yerlərdən mal gətirirlər: bura şərq malları almaq üçün avropalı tacirlər, xüsusən də genuyalılar gəlirdilər”.¹⁷

Qərb tacirlərinin Təbrizdə olması barədə ilk məlumat 1264-cü ilə aiddir. Bu, 1264-cü il dekabrın 12-də tərtib olunmuş venesiyalı tacir Pyetro Vilioninin vəsiyyətnaməsidir. Vilioni Akka şəhərindən Təbrizə alman və italyan parçaları ilə gəlmiş, Təbrizdə müxtəlif şərq malları, xüsusilə də şəkər və inci almışdır. O, Təbrizdə Qərb ticarət dünyasının yeganə nümayəndəsi deyildi: onun vəsiyyətnaməsi bir neçə imza ilə təsdiqlənmiş, şahidlərin əksəriyyəti isə açıq şəkildə italyanlar olmuşdur.¹⁸ Lakin sonrakı dövrdə venesiyalılar arxa plana çəkildilər və yalnız XIV əsrin 20-ci illərində onların Elxanilər dövlətindəki mövqeləri əhəmiyyətli dərəcədə gücləndi. Təbrizdə Genuya tacirlərinin olması haqqında ilk məlumatlar 1304-cü ilə aid olsa da, heç bir şübhə yoxdur ki, genuyalıların xeyli hissəsi hələ XIII əsrin 70-80-ci illərində Təbrizdə məskunlaşmışdı. Hər halda, genuyalılar 1290-cı ilə qədər Təbrizdə dayaq məntəqələri yaratmışdılar və bundan katolik missionerləri də istifadə etməkdən çəkinmədilər. Şərqi tranzit yollarında Genuyalı ticarət koloniyaları ilə Fransiskan və Dominikan ordenin missionerlərinin iştirakını və dayaq məntəqələri arasındakı sıx bağlılıqları ən dolğun şəkildə “Fransiskan Şərqi” xəritəsində izləmək mümkündür.¹⁹

1264-cü ildən etibarən Qərbi Avropa ilə Elxani hökmdarı Hülaku arasında diplomatik münasibətlərdə aydın dönüş müşahidə olunmağa başladı. Bu tarixdən etibarən əvvəlcə nisbətən ləng, daha sonralar isə getdikcə artan intensivliklə Roma, Paris və London Təbrizlə səfirlik mübadiləsinə girişdilər. 1267-ci ilin avqustunda papa IV Kliment Elxani hökmdarı Abaqaya son dərəcə nəzakətli bir məktub göndərdi. Abaqa hələ ən azı onun qədər nəzakətli cavab hazırlayarkən, Məmlük sultanı Bəybars öz fəaliyyətini genişləndirərək Dəməşq və Hələbə qoşun topladı. 1268-ci ilin yazında isə o, frankların Suriyasına hücum etdi.

Papa X Qriqori (1271-1276) uzun illər Papa Kuriyasının legatı kimi Fələstində xidmət etmiş olduğundan, Şərqi vəziyyətini yaxşı anlayırdı. 1272-ci ildə qismən Fələstin, qismən də Konstantinopol şəhərində başlayan katolik və pravoslav kilsələrinin birləşdirilməsi üzrə danışıqlarla əlaqədar olaraq, 1274-cü ilin

---

¹⁶ Марко Поло. **Путешествие**. Пер. со старофранц. Ленинград: Изд-во Гослитиздат, 1940, с.19-20; **После Марко Поло...**, с.50.

¹⁷ Марко Поло, *Yenə orada*, s.23; Yaqub Mahmudov, **Səyyahlar, kəşflər və Azərbaycan**. Bakı: Təhsil, 2012, s.111-112.

¹⁸ Wilhelm Heid, **Histoire du commerce du Levant au moyen age**, t. II, Leipzig: 1936, p.110; **После Марко Поло...**, с.54.

¹⁹ Woods, *Yenə orada*, s.24.

mayında Lyon şəhərində kilsə qurultayı çağırıldı. Qurultaya demək olar ki, eyni vaxtda Konstantinopol və Təbrizdən elçilər gəldilər. Hər iki tərəfi qurultay qarşısında həmin vaxt ordenin generalı seçilmiş Cirolamo d'Askolini gələcək papa IV Nikolay (1288-1292) təqdim etdi. Elxani hökmdarı Abaqanın arvadlarından biri Bizans imperatoru Mixail Paleoloqun qızı idi və məhz onun vasitəsilə Təbrizlə Konstantinopol arasında qeyri-rəsmi əlaqələr qurulmuşdu. Bu işlərin hamısından xəbərdar olan Askoli isə həm Qərbdə, həm də Şərqdə haqlı olaraq görkəmli diplomat və dövlət xadimi hesab olunurdu.²⁰

Abaqa xanın səfirliyi bir neçə dominikan keşişin müşayiəti ilə gəldi və Askoli vasitəsilə papaya Abaqadan Məmlüklərə qarşı hərbi ittifaq təklifi olan məktubunu təqdim etdi. Monqol səfirləri Lyon şəhərində xaç suyuna çəkildikdən sonra oxşar təkliflərlə İngiltərə, Fransa və Araqona yollandılar. İngilis kralı I Eduardın hüsurunda Abaqa xanın dost münasibət bildirən məktubu alındıqdan sonra, səfirlər 1275-ci ilin martında Lyon şəhərinə qayıtdılar; həmin vaxt müsəlmanlara qarşı yeni xaç yürüşü barədə qərar qəbul edilmişdi. Papanın məktubu ilə səfirlər 1275-ci ilin aprelinə Təbrizə yola düşdülər.²¹ Cerald Hautinq beş nəfərlik missioner keşiş heyətinin Elxani sarayına göndərildiyini və bu səfərin Florensiyanın Puli və Rambertini cəmiyyətinin maliyyələşdirdiyini qeyd edir. Bu keşişlər Xubilay xana papanın adından məktub çatdırmalı idilər. Məktubda xandan xristianlara kömək və missionerlərin yerləşməsi üçün icazə istənmişdi. Dominikan keşişlərin Xubilay xana verdiyi növbəti məktub 4 aprel 1278-ci ilə aiddir. Burada papa xanın xaç suyuna salınmasını təklif edirdi.²²

Elxani hökmdarlarının bəzi Qərb dövlətləri, habelə Müqəddəs Taxt-Tac arasında inkişaf edən yüksək iqtisadi-siyasi əlaqələri dövlətin ərazisində katolisizmin yayılmasının əsasını qoymuşdur. 1278-ci ildə papa III Nikolay (1277-1280) Abaqa xanı xristianlığa dəvət etmək üçün fransiskan və dominikan keşişlərini Təbrizə göndərmişdi. Papa III Nikolay Arqun xanın vaftiz oluna biləcəyinə xeyli ümid bəsləmişdi. O, göndərdiyi məktublardan birində açıq şəkildə Arqun xana vaftiz olunma çağırışı etmişdi.²³ Papaların bu təşəbbüslərini Elxanilərlə Qərb arasında inkişaf edən diplomatik münasibətlərdən ayrı düşünmək mümkün deyil. Elxani hökmdarlarının Məmlüklərə qarşı Qərblə ittifaq axtarışında olmaları nəticəsində yaranmış müsbət siyasi mühit, elçilərin gətirdikləri məktublarda bəzi ifadələrin müvafiq xanın xristian ola biləcəyi təsəvvürünü doğurması, eləcə də başqa mənbələr vasitəsilə onların xristianlığa meyilli olduqları və ya vaftiz edilə biləcəkləri barədə xəbərlərin Romaya çatması, Qərbdə belə bir gözləntinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdı.²⁴ Lakin həm bu müşahidələr, həm də yayılan xəbərlər tam olaraq

²⁰ После Марко Поло... с.62.

²¹ После Марко Поло...с.63.

²² Woods, *Yenə orada*, s.26.

²³ Ay, *Yenə orada*, s.52.

²⁴ Bax: Bertold Spuler. *İran Moğolları: Siyasət, İdare ve Kültür – İlhanlılar Devri, 1220-1350*, Çeviren: Cemal Köprülü, TTK, Ankara: 1987, s.251-253.

həqiqəti əks etdirə bilmirdi. Papalar əslində monqol xanlarının xristian olmağa həqiqətən maraq göstərib-göstərmədiklərini tam olaraq öyrənə bilməmişdilər.

Görünən odur ki, XIII əsrin ikinci yarısında Dominikanlar, Elxani hökmdarlarının tolerant münasibətinin dəstəyi sayəsində elə geniş bir əraziyə yayılmışdılar ki, onlar cənubda Təbrizə qədər uzanan bölgədə kilsələri və bu məkanlarda fəaliyyət göstərən ruhani nümayəndələri ilə Cənubi Qafqazın bir çox hissəsində mövcudluq göstərirdilər.²⁵

1282-ci ildə Abaqa xanın vəfatından sonra hakimiyyətə onun kiçik qardaşı Təkudar gəldi; o, İslamı qəbul edərək Əhməd adını götürdü. Yeni dinə keçən Əhməd xan islam dininə qarşı misilsiz həvəs göstərdi və digər dinlərə mənsub insanları təqib etməyə başladı. Elxani hökmdarı Əhməd xanın həm dini siyasəti, həm Misirlə yaxınlaşmaq istəyi, həm də monqol köçəri əyanlarına qarşı sərt tədbirləri nəticəsində özünə qarşı çox nüfuzlu dairələri qəzəbləndirdi. Nəticədə 1284-cü ildə o, taxtdan salındı və öldürüldü.²⁶ Əhməd xanın yerinə Abaqanın böyük oğlu Arqun (1284-1291) keçdi; o, atasının siyasətini – Qərbi Avropanın katolik dövlətləri ilə ittifaqın davam etdirilməsinin – sadıq tərəfdarı idi. Arqun xan dərhal Əhməd xan tərəfindən Qərblə kəsilmiş diplomatik əlaqələri bərpa etdi. 1285-ci ilin mayında Təbrizdən papa IV Honoriyə məktub aparmaq üçün səfirlik göndərildi. Latin dilində yazılmış məktubda Məmlüklərə qarşı ittifaq məsələsi yenidən qaldırılırdı. Arqunxan öz adından və böyük xan Xubilayın adından bütün xristianlara himayə vəd edir və bu vədini nəsrani olan nənəsi Doquz – xatunun nümunəsi ilə əsaslandırırırdı.²⁷ Romaya göndərilən səfirliyin başçısı Xubilay xan tərəfindən Arqunun yanına göndərilmiş tərcüməçisi İsa idi. Onunla birlikdə daha dörd nəfər göndərilmişdi – monqollar Boğakok və Menqelik, italyanlar Tommazo Bankir və tərcüməçi Ugeto. Tommazo Bankir, yaxud Tommazo Anfossi 1287-1288-ci illərdə Barsuma missiyasının tərkibində yenidən Avropanı ziyarət etmişdi. Barsuma missiyası 1287-ci ilin yazında Təbrizdən yola çıxmışdı. Barsumanı çoxsaylı məsləhətçilər və tərcüməçilər müşayiət edirdi. Artıq tanış olduğumuz Tommazo Bankir və Ugetodan əlavə, səfirliyə Səbəddin adlı bir şəxs və “tatar hökmdarının doqquz mülki adamı” da daxil edilmişdi. Barsumanın missiyası Genuya, Roma və Təbriz arasında diplomatik münasibətlər tarixinin uzunmüddətli bir mərhələsini tamamlamış oldu.²⁸

1288-ci ildə papa seçilən IV Nikolay Arqun xana və nestorian patriarxı Mar Yaballaha ünvanladığı məktublarda Tommazo Anfossi tam etibar ediləcək şəxs

---

²⁵ Denis Sinor. “The Mongols and Western Europe”, **A History of the Crusades**, Vol.III, ed. H.W. Hazard, The University of Wisconsin Press, 1975, p.533; Altay Özcan, “Timur’un Seferine Kadar Kafkasya’da Katolik Rahipler ve Kiliseleri Üzerine”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, c.39, Sayı 68, 2020, s. 14.

²⁶ После Марко Поло...c.64.

²⁷ После Марко Поло..., c.64.

²⁸ После Марко Поло..., c.68.

kimi göstərirdi. Şübhəsiz, Tommazo Bankir Kafadakı genuyalı tacirlərlə sıx bağlı idi. Ugeto barədə isə yalnız onun italyan olması ehtimal edilə bilər.²⁹

Elxani hökmdarlarının bəzi Qərb dövlətləri, habelə Müqəddəs Taxt-Tac arasında inkişaf edən yüksək iqtisadi-siyasi əlaqələri dövlətin ərazisində katolisizmin yayılmasına şərait yaratdı. Venesiya şəhər dövlətinin Hülakularla bağladığı ticarət müqaviləsi sayəsində katoliklərə Elxanilər dövlətinin ərazisində sərbəst fəaliyyət göstərməyə icazə verilmişdi. Venesiya və Hülakular arasında yaranan ticarət əlaqələri nəticəsində 1289-1290-cı illərdə Təbriz şəhərinə dominikan və fransiskan dini ordenlərinin keşişləri gəlmişdi.³⁰ 1289-cu ilin yayında Riyetidən olan Montekorvino papa tərəfindən verilən tapşırıqları yerinə yetirdikdən sonra, 1290-cı ilin yazında Sivas, Ərzincan və Ərzurum yolu ilə Təbrizə gəlmişdi. Təbrizdə papanın elçisi Montekorvinoya italyan tacir Pyetro di Lukalongo və pistoyalı dominikan monaxı Nikolo qoşulmuşdu. Həmin dövrdə Təbrizdə fransiskanlarla dominikanların birgə istifadə etdikləri bir monastır və bir kilsə mövcud idi.³¹

1289-cu ildən əsrin sonuna qədər Elxanilər dövlətində missionerlik fəaliyyəti göstərmiş Montokroçeli Rikolduyun təsvir etdiyi mənzərə də bu qənaəti təsdiqləyir.³²

Əslində XIII əsrin sonlarına doğru Elxanilər dövlətinin ərazisində missionerlik fəaliyyəti gözlənilməyən kimi getməmiş, Elxani hakimiyyəti daxilində İslamın nüfuzunun artması ilə əlaqədar böyük məyusluqlar yaşanmışdı. Bununla belə, regiondan tamamilə imtina edilməmişdi, çünki Təbriz təkcə Elxanilər üçün deyil, həm də Çin və Hindistana qədər uzanan missionerlik fəaliyyətlərinin əsas mərkəzi hesab olunurdu.³³

Papalar, əslində moŋqol xanlarının xristianlığı qəbul etmək istəyib-istəmədiklərini tam şəkildə öyrənə bilməmişdilər. Avropa ilə əməkdaşlıq siyasətini davam etdirmək istəyən Qazan xan (1295-1304) İslam dinini qəbul etmiş olsa da, Qərbdə bəzən xristian, yaxud ən azından xristianların dostu kimi qəbul olunurdu.³⁴ Böyük ümidlər bəslənilən və şahzadə ikən vaftiz edilən Olcaytu xan 1304-cü ildə taxta çıxdıqda əvvəlcə xristianlığı rədd edərək islamı qəbul etmiş, ardınca isə əvvəlki din qardaşlarına qarşı təzyiq göstərməyə başlamışdı. Bütün bu əlverişsiz şəraitə baxmayaraq, bölgədə missionerlik fəaliyyəti davam etmişdi.³⁵

Dominikanlar papa XXII İohannın (1316-1334) bölgədəki missioner ruhaniləri və monastırları daha səmərəli şəkildə idarə etmək məqsədilə 1318-ci ildə

²⁹ После Марко Поло..., с.68.

³⁰ Əlizadə, **Yenə orada**, s.128.

³¹ Рихард Хенниг, **Неведомые земли**, т. III, Москва: Изд-во Иностранном литературы, 1962, с.138; После Марко Поло..., с. 75-76.

³² Marsh-Edwards J.C., "Dominicans in the Mongol Empire", **Blackfriars**, Vol.18, No.209 (August, 1937), p.603; Marsh-Edwards J.C., "Dominicans and the Nestorian Church in the Thirteenth Century", **Blackfriars**, Vol.19, No.220 (July, 1938), p. 518; Ay, **Yenə orada**, s.52.

³³ Marsh-Edwards. "Dominicans in the Mongol Empire", p.602-603.

³⁴ Bax: Spuler, **Yenə orada**, s.253-255.

³⁵ Bax: Marsh-Edwards, "Dominicans in the Mongol Empire", p.602-604.

aprelin 1-də papanın xüsusi bulla imzalamasına nail olmuş və nəticədə Fransiskan və Dominikan ordenlərinin missionerlik fəaliyyət sahələri bölünmüşdür. Dominikanlar üçün yeni Sultaniyyə arxiyepiskopluğu təsis edilmişdir. Bu mərkəz daha əvvəl Təbrizdə mövcud olmuş və ətrafdakı bütün missionerlik mərkəzləri ilə kilsə qurumlarını özünə birləşdirmişdir.³⁶

Dominikanlar papa XXII İohannın maliyyə fəaliyyətindən fəal yardım alan bir orden kimi, onun tərəfindən bol şəkildə mükafatlandırılmışdılar. Belə ki, XXII İohann onlara məhz tranzit ədviyyat yollarının keçdiyi bölgənin bir hissəsini ayırmışdır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, papa XXII İohann “Redemptor noster” adlı bullanı imzalayaraq Elxanilərin yeni paytaxtı Sultaniyyədə (Cənubi Azərbaycanda şəhər) arxiyepiskopluğun təsisində göstəriş vermişdir. Həmin fərmana əsasən Hülakular dövlətinin ərazisi, eləcə də Cığatay xanlığı, Hindistan və Həbəşistan Sultaniyyə arxiyepiskopluğunun yurisdiksiyasına aid edilmişdir. Maraqlısı isə odur ki, bu arxiyepiskopluğun idarəsi dominikan rahiblərinə tapşırılmışdır.³⁷ Deməli, Elxanilər dövləti, eləcə də onun tərkib hissəsi Azərbaycan fransiskanların təsir arealından çıxarılmış və bu regionda missioner fəaliyyəti dominikanlara tapşırılmışdır. Daha sonralar bu quruma altı yepiskopluq da əlavə olunmuşdur. Lakin müntəzəm təyinatların aparıldığı bu mərkəzlərin katolik inancının yayılmasındakı nailiyyətləri məhdud qalmışdır. Alman tarixçisi B.Şpulerin verdiyi məlumatlara görə, bu dövrdə Təbrizdə min, Sultaniyyədə beş-altı yüz katolik mənsubu mövcud olmuşdur. Asiyada katolisizmin möhkəmlənməsi uğrunda uzaq hədəfli planlar quran katolik kilsəsinin Azərbaycana az qala Şərqi qapısı kimi baxması və regionumuzu strateji körpü qismində dəyərləndirməsidir. Orta əsrlərdə ən iri katolik mərkəzlərdən biri sayılan Sultaniyyə arxiyepiskopluğunun Cənubi Azərbaycanda qərar tutması bunu deməyə əsas verir.³⁸

Arxiyepiskopluğun dərhal tabeçiliyinə verilən altı yepiskopluqdan üçünün də Azərbaycanda – Təbriz, Marağa və Dəxikeranda yerləşməsi, sonrakı dövrdə Naxçıvanda dominikan yepiskopluğunun təsis olunması dediklərimizi bir daha təsdiqləyir.

Papa Sultaniniyyə arxiyepiskopu vəzifəsinə dominikan keşişi – Perugiyalı Frankonu təyin etmişdi. Bir ay sonra isə papa yeni Sultaniniyyə arxiyepiskopluğuna altı yepiskop təyin etmişdir. Həmin yepiskopluqlara təyinat alan yepiskop-suffraqların etnik mənsubiyyəti onu göstərir ki, bölgəmizə əsasən italyan və fransız katoliklər göndərilmişdir. Belə ki, Dəxikeran yepiskopluğunun ilk başçısı monpelyeli Jero Kalve fransız, yaxud Marağa yepiskopluğunun rəhbəri boloniyalı Bartolomeo da Podjio və Təbriz yeparxiyasının yepiskopu siyenalı Bartolomeo Abalyati milliyyətə italyan olublar.³⁹

---

³⁶ Girolamo Golubovich. **Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e del Oriente Francescano**, t.II. Quarachi, 1909-1929, p.571-572.

³⁷ Charles Kohler. “Documents relatifs a Guillaume Adam”, – “Revue d’Orient Latin”, t.X. Paris, 1903-1904, p.21-26.

³⁸ Вах: Spuler, **Yenə orada**, s.253-255.

³⁹ Грегор Приходко. **История христианства в Казахстане и Средней Азии в средние века**. [Elektron resurs]: ©Караганда: 2000. – URL: <http://birmaga.ru/>

Aydındır ki, dominikanlar üçün əlamətdar olan 1318-ci ildə yeni təyin olunmuş yepiskoplar qrupunun tərkibində missioner Jurden de Severak da Şərqə göndərilmək üçün təyinat almışdır.⁴⁰ Elxani hökmdarları Olcaytu (1304-1316) və Əbu Səid (1316-1335) köhnə ənənələri qoruyaraq xristianları himayə etsə də, onların islam dinini qəbul etməsi Sultaniyyə və Təbrizdə missionerlərin mövqelərini xeyli zəifləmişdir. Venesiyalılar müəyyən çətinliklə 1320-ci ilin dekabrında Elxani hökmdarı Əbu Səidlə imzalamış olduqları müqaviləyə öz ibadət yerlərinin toxunulmazlığı barədə xüsusi bənd əlavə etdirməyə nail olmuşdular.⁴¹

Elxani hökmdarı Əbu Səid Bahadır xanın 1320-ci ildə Venesiyalılara verdiyi bir fərmanda latın din adamlarına Təbrizə qədər uzanan karvan yolu boyunca kilsə və monastır tikmək hüququ verilmişdi. H.Jedinin müşahidəsinə görə, hələ 1314-cü ildə bölgədə dominikan və fransiskan təriqətinə məxsus on beş monastır mövcud idi.⁴²

1328-ci ildə papa Dominikan və Fransiskan ordenlərinin üzvlərindən ibarət bir neçə yepiskopu, çoxsaylı missionerlərlə birlikdə, yeni yaradılmış yeparxiyalara göndərmişdi; bu yeparxiyalar Elxanilər dövlətində, Hindistanda, Xorasan torpaqlarında, Türkünstanda yerləşirdi. Yepiskoplara həmin ərazilərdəki hökmdarlara təqdim etmək üçün tövsiyə məktubları da verilmişdi. Şərqə göndərilmədən əvvəl bu missiyalara 1328-ci ilin mayında Tuluzada dominikan ordeninin prior və ministrlərinin kapitulu çağırılmışdı; kapitula zamanı papa XXII İohannın missioner fəaliyyətinə dair məktubu oxunmuşdu. Məktubda “büt-pərəst ölkələrə” könüllü olaraq getmək istəyən əlli dominikan missionerindən bəhs olunurdu. Papa kuriyası və Dominikan ordeni 1328-1329-cu illərdə Mərkəzi Asiya və Hindistanda missioner fəaliyyət üçün yeni dayaq məntəqələri yaratmağa qəti qərar verdilər. 1330-cu ilin aprel ayının sonu və ya may ayının əvvəllərində Jurden və onunla birlikdə Avinyondan Tommaso Mangazola da Sultaniyyəyə yola düşdülər. Papa onlara Sultaniyyə arxiyepiskopu Covanni Koraya öz nüfuz nişanlarını çatdırmaq vəzifəsini tapşırılmışdır.⁴³

XIV əsrdə Azərbaycanda katolisizmin yayılması istiqamətində mühüm addımlar atılır. 1320-ci ildə Bakı və başqa şəhərlərə fransız katolik missioneri Jurden de Severak baş çəkir, ondan az sonra ölkəmizə fransiskan rahibi Odorik de Pordenon gəlir, Bakı, Şamaxı, Gəncə və Naxçıvanda katolik missiyalar, monastırlar, məktəblər təsis olunur. Təkcə Naxçıvan şəhərində 12 katolik monastr açılır.⁴⁴

dost/история+христианства+в+казахстане+и+ средней азии+в+средние века b/part-15.html (müraciət tarixi: 05.10.2025).

⁴⁰ Фарида Мамедова, Ариф Абасов. «Азербайджан», **Католическая энциклопедия**. Москва: Изд-во Францисканцев, т.1 (А-3), 2002, с.105.

⁴¹ **После Марко Поло...**, с.105.

⁴² **The Medieval and Reformation Church, An Abridgment of History of the Church**, edited [Hubert Jedin](#), [John Patrick Dolan](#), Vol.4 to 6, New York: 1993, з. 229; Resul Ay, **Yenə orada**, s.53.

⁴³ **После Марко Поло...**, с.107.

⁴⁴ Мамедова, Абасов, **Yenə orada**, с.105; Əlizadə, **Yenə orada**, s.130.

Naxçıvan yepiskopluğunun yaradılması katolisizmin ölkəmizdəki tarixində ən mühüm hadisələrdən biridir. 1350 (1356)-cı ildə qurulan yepiskopluq Sultaniyyə arxiyepiskopluğuna tabe idi. Elxanilərin paytaxtı Sultaniyyə şəhəri əvvəlki ehtişamını itirdikdən və tənəzzülə uğradıqdan sonra XV əsrdə arxiyepiskopların iqamətgahı Naxçıvana köçürülür.⁴⁵

Müqəddəs Taxt-Tac Şərq dünyasında katolisizmin yayılması naminə xeyli səy göstərsə də, katolik kilsəsinin planları puça çıxır. 1346-1353 cü illərdə Qərbi Avropada baş verən taun epidemiyası, XIV əsrin son rübündə Əmir Teymurun işğalçı müharibələri regionda katolik missiyalarına son qoyur. Belə ki, Dəxikeran yepiskopluğu – 1349, Marağa yepiskopluğu – 1374/1384, Sultaniyyə arxiyepiskopluğu – 1425 və Təbriz yeparxiyası 1476-cı illərdə fəaliyyət göstərə bilirlər. Sultaniyyə arxiyepiskopluğunun ruhani idarələri arasında ən uzun ömürlüsü Naxçıvan yepiskopluğu olur. Bu yepiskopluq 1746-cı ilə kimi mövcudluğunu qoruyub saxlamışdır.⁴⁶

1377-ci il martın 9-da Papa XI Qriqori dominikan rahibi İoann de Qalonifontibusu Naxçıvanın yepiskopu təyin etmişdi. 1398-ci il avqustun 26-da isə Papa IX Bonifasi Naxçıvan yepiskopu İoanni arxiyepiskop rütbəsinə yüksəltmiş və onu Sultaniyyə yeparxiyasının rəhbəri təyin etmişdi.⁴⁷

Arxiyepiskop İoann de Qalonifontibus dövründə Sultaniyyə bazarlarında ticarət karvanlarının fasiləsiz axını təmin edilirdi; şəhərdə sənətkarlıq inkişaf etmiş, onların məhsulları da bazarlarda bolluğun artmasına töhfə vermişdi. Qərb tacirləri arxiyepiskopun yeparxiyasına gedərkən Kaffa və Trabzon şəhərlərində dayanırdılar, Venesiya və Genuyanın böyük ticarət evləri isə Sultaniyyədə daimi anbarlar yaratmışdılar. Mövcud olan çoxsaylı əlverişli imkanlar arxiyepiskop İoanna Qərb xristian dünyası ilə əlaqələr qurmaq, həmçinin Qara dəniz hövzəsində yaşayan xalqların həyatı barədə biliklərini zənginləşdirmək üçün geniş şərait yaratmışdır.⁴⁸ Maraqlıdır ki, Sultaniyyə arxiyepiskopu İoann de Qalonifontibus Əmir Teymur və onun oğullarının Avropa saraylarına danışıqlar aparmaq məqsədilə göndərdiyi elçilərdən biri idi. 1402-ci il iyulun 28-də Əmir Teymur İldırım Bəyazidi ağır məğlubiyyətə uğradaraq əsir alsada, elçilər öz fəaliyyətlərini davam etdirdilər. Onların yeni məqsədi möhkəm ticarət əlaqələri qurmaq və eyni zamanda, öz təşəbbüsləri ilə “Ay simvolunun” – yəni türklərin hakimiyyətinin – tamamilə aradan qaldırılmasını və xristian xalqlarının Osmanlı boyunduruğundan azad edilməsini təşviq etmək idi. Doğrudan da, yüksək dini mövqeyə malik olan arxiyepiskop İoann de Qalonifontibus, dövrün diplomatik təcrübəsinə uyğun şəkildə, xüsusi tapşırıqlarla zaman-zaman səyyar diplomat kimi fəaliyyət göstərmişdi.

---

⁴⁵ Anar Əlizadə. **Yenə orada**, s.130-131.

⁴⁶ Lockhart, **Yenə orada**, s.374; Əlizadə, **Yenə orada**, s.131.

⁴⁷ Иоанн де Галонифонтибус, **Сведения о народах Кавказа (1404 г.) (Из сочинения «Книга познания мира»)**. Баку: Изд-во «ЭЛМ», 1980, с.4.

⁴⁸ Qalonifontibus, **Yenə orada**, s. 6.

Lakin o, demək olar ki, hər zaman Avropa və Asiya sarayları arasında vasitəçi rolunu oynamışdı.⁴⁹

Katolik missionerlərin ən azından Elxanilər dövlətindəki ən güclü rəqibləri şübhəsiz ki, müsəlman din xadimləri, xüsusilə də sufilər idi. Elxanilər dövlətində əhalinin böyük əksəriyyətinin müsəlman olması, uzunmüddətli perspektivdə Monqol idarəsində islamın daha təsirli mövqeyə yüksəlməsində mühüm rol oynamış olmalıdır. Bununla belə, Claude Cahen bu fikri izah edərkən ehtiyatlı davranmaq gərəkliliyini bildirir. Onun fikrincə, fəth edən azlıqlar hər zaman hökmranlıq etdikləri çoxluğun dinini qəbul etmirlər – ərəb fəthləri buna yaxşı nümunədir. C.Cahen monqolların islamlaşmasını türklərlə əlaqələndirir. Ona görə, türklər həm İranda, həm də Cənubi Rusiyada monqollardan daha çoxsaylı idilər və artıq uzun müddətdir ki, tam şəkildə islamı qəbul etmişdilər. Yaşayış tərzlərinin oxşarlığı sayəsində onlar monqolları tədricən öz içlərinə alıb assimilyasiya etmişdilər. Nəticədə müasir İranda artıq demək olar ki, monqollardan heç bir iz qalmamışdır, halbuki Cənubi Rusiyada bu gün “tatar” adlandırılanlar türkdilli xalqlar yaşayır. Bu baxımdan, monqolların islamlaşması onların türkləşməsinin bir tərkib hissəsi kimi dəyərləndirilməlidir.⁵⁰

Görünür ki, Elxanilər dövlətinin süqutundan və Osmanlıların Qafqaza doğru genişlənməsindən başlayaraq Qərb dünyasının Cənubi Qafqazdan tamamilə çəkilməsinə qədərki proses çoxsaxəli səbəblər zənciri ilə bağlı olmuşdur. Şübhəsiz ki, din xadimləri tacirlərə nisbətən daha çox müqavimət göstərmiş, katolik missionerlər isə türklərin Genuya koloniyalarını ələ keçirməsindən sonra da müəyyən müddət fəaliyyətlərini davam etdirməyə nail olmuşdular.⁵¹

Səfəvilər dövründə Dominikan dini ordeninin Azərbaycanada missionerlik fəaliyyəti

Qüdrətli Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaranması ilə katolisizm ölkəmizdə yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur. Səfəvi imperiyası ilə Müqəddəs Taxt-Tac arasında qurulan yüksək diplomatik münasibətlər sayəsində katolik missiyalar regionda yenidən dirçəlir. Xüsusən Osmanlı imperiyası ilə mübarizədə Papalığın simasında özünə müttəfiq axtaran I Şah Abbasın (1587-1629) hakimiyyət illərində katolisizmin təbliğatı üçün münbit şərait yaranır.

Bu görkəmli hökmdar ölkəsi ilə bağlı Müqəddəs Taxt-Tacın planlarından yaxşı xəbərdar idi. O, anlayırdı ki, papa Səfəvi dövlətinin xristian rəiyyəti arasında katolisizmi yaymaq istəyir. Böyük Şah Abbas pontifikin bu arzusunu öz maraqları üçün istifadə etməyə çalışır, İspan kralına və Roma papasına bildirdirdi ki, Səfəvi dövlətinin paytaxtında xristian ruhaniləri üçün “layıqlı mənzillər” ayrılmışdır; İspaniya kralı və papa Səfəvi dövləti ərazisində yaşayan xristianlara rəhbərlik et-

⁴⁹ Qalonifontibus, **Yenə orada**, s. 5.

⁵⁰ Claude Cahen, “The Mongols and the near East”, **A History of the Crusades** (ed. Kenneth M. Setton), Univ. of Pensilvania Press, Philadelphia: 1962, s.720.

⁵¹ Зевакин Е.С. – Пенчо Н.А. “Очерки по истории Генуейских колонии на Западном Кафказе в XIII и XV вв.”. **Исторический Записки**, т.3, 1938, с.123.

mək bir nəfər “yüksək rütbəli keşiş göndərsin”; həmin keşiş “ermənilərin dini mərkəzi” olan müqəddəs yerdə – Üçmüədində sakin olsun”.⁵² Səfəvi şahının katolisizmə dözümlü münasibəti nəticəsində katolik missionerlərin sayında artım baş verir. Səfəvi imperiyasına avqustinlər, karmelitlər və başqa ruhani ordenlərin mənsubları gəlirlər.⁵³ Həmçinin vaxtilə Elxanilər dövlətində xidmət göstərən dominikanlar yenidən fəaliyyətə başlayırlar.

Azərbaycan Səfəvi imperiyası islam qanunları ilə idarə olunurdu və müsəlman əhalinin din dəyişdirməsinə cəlb etməyin cəzası ölüm idi. Eləcə də, Səfəvilər ərazisində yaşayan şərq xristianları əhli-kitab sayıldığından onların dinlərinə toxunulmamışdı və islam hüququ çərçivəsində həyatları və mülkiyyətləri qorunurdu. Katolik missionerlər müsəlmanları xristianlaşdırmağın mümkün olmadığını görüb bütün diqqətlərini zərdüştlərə, yəhudilərə, ermənilərə və gürcülərə yönəltdilər. Hərbi ittifaq və ticarət maraqları naminə I Şah Abbas ilk vaxtlar katolik olmayan xristian təbəəsinin Papalıqla əlaqələrinə ciddi nəzarət etmirdi.⁵⁴

Yezuıt Jan Meseryan yazır ki, 1600-1612-ci illərdə I Şah Abbasın köçürmə siyasəti nəticəsində Dominikan monastrların sayı on doqquzdan on ikiyə düşdü, katoliklərin sayı isə 19 minə qədər azalmışdı.⁵⁵ XVII əsrin ortalarında Naxçıvan bölgəsində olan J.B.Taverniyenin məlumatına görə monastrların sayı xeyli azalmışdı (on monastrdan bəhs olunur ki, onlardan biri Kürdüstan sərhədində idi), katoliklərin sayı isə altı mindən az idi.⁵⁶ J.B.Taverniye yazır ki, Səfəvi şahı tərəfindən katoliklərə tanınan vergi güzəştlərinə baxmayaraq, yerli feodallar mərkəzi hakimiyyətin göstərişlərinə məhəl qoymur, katolik kəndlərdən ağır töycülər götürürdülər ki, bu da katolik missiyaların inkişafına maneçilik törədirdi.⁵⁷

I Şah Səfinin (1629-1642) hakimiyyəti illərində dominikanların ermənilərlə əlaqələrinin məhdudlaşması müşahidə olunur. Buna səbəb erməni katolikosların xarici qüvvələrdən aldıqları yardımlara görə həbs olunması idi.⁵⁸ Papalıq erməniləri nəzarətdən çıxartmamaq məqsədilə 1632-ci ildə Dominikan missionerlərindən olan Paolo Piromallini Səfəvi torpaqlarına göndərmişdi. O, 25 il ərzində Naxçıvanda və digər ərazilərdə olan erməniləri təsir altında saxlamağı bacarmışdı. Paolo Piromallinin nüfuzu o qədər yüksəlmişdi ki, ermənilər onu Üçmüədizin kilsəsinə dəvət

---

⁵² Yaqub Mahmudov. **Azərbaycan diplomatiyası**. Bakı: Təhsil, 2006, s.289.

⁵³ Lockhart, **Yenə orada**, s.374; Əlizadə, **Yenə orada**, s.131-132.

⁵⁴ Rudi Matthee. “The politics of Protection. Iberian missionaries in Safavid Iran under Shah Abbas I (1587-1629)”, **Contacts and controversies between Muslims, Jews and Christians in the Ottoman Empire and Pre-Modern Iran**. Ed. Adang C., Schmidtke S. Würzburg: Ergon Verlag Würzburg, 2010, p.249.

⁵⁵ Sheila Canby. **Shah 'Abbas: The Remaking of Iran**. London: British Museum, 2009, p.176.

⁵⁶ Jean Baptiste Tavernier, **Tavernier seyahatnamesi**. Çeviren T.Tunçdoğan. İstanbul: Kitap Yayinevi, 2010, s.81.

⁵⁷ Tavernier, **Yenə orada**, s.81.

⁵⁸ Charles Frazee. **Katolikler ve Sultanlar: Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453-1923**. Çeviren Kemal Beydilli. İstanbul: Küre Yayınları, 2009, s.186.

etmişdilər. Lakin bu dominikan keşiş dini fəaliyyətinə görə Üçmüədzindən qovulmuş və 1652-ci ilə qədər İsfahanda yaşamışdır.⁵⁹

Paolo Piromallinin imperator III Ferdinandla sıx əlaqələri vardı. III Ferdinand 1645-ci il aprelin 22-də II Şah Abbasa məktub göndərmişdi. İmperator məktubunda xahiş edirdi ki, Paolo Piromalliyə katolik dinini yaymağa və məktəblərdə öyrətməyə icazə verilsin. 1655-ci ildə Paolo Piromalli Naxçıvan yepiskopu seçildi. Denis Halft Paolo Piromallinin tez-tez Səfəvi baş vəziri Xəlifə Sultanla (1592-1654) dini debatlarda iştirak etdiyini yazır. Dominikan keşişin Romaya göndərdiyi hesabatdan məlum olur ki, türk və fars dillərini bilmədiyindən üç il dil öyrənməyə vaxt sərf etmişdi.⁶⁰

1650-ci ildə Naxçıvanı ziyarət edən Jan Baptist Tavernye öz səyahətnaməsində yazır ki, latınlaşma fəaliyyəti xristianlığın bu uzaq yerində elə inkişaf edib ki, erməni dindarlar dominikan ilahilərini latınca oxuyurlar və latınca vəzlər verirlər. J.B.Tavernye Naxçıvan ərazisində yerləşən katolikləri təsvir edərək Dominikan keşişlərinin ermənilər arasında təbliğat apardığını yazır: “Naxçıvan və Culfa arasında həm şimal, həm də cənubda, bir-birlərindən aşağı-yuxarı 2-3 mil uzaqlıqda on xristian erməni monastırı var. Bunlar papaya bağlıdır və dominikan din adamları tərəfindən idarə olunur”.⁶¹

XVII əsrin 70-ci illərində Səfəvilər dövlətinə baş çəkən məşhur fransız səyahətçi Jan Şardenin (1643-1713) əsərində Azərbaycanda yaşayan katoliklər, o cümlədən dominikanlar haqqında məlumat verir. O, Naxçıvanı təsvir edərkən bu qədim diyarda “dominikan kəndlərin olmasından” bəhs edir: “Naxçıvanın şimal istiqamətində, təxminən beş fərsəx məsafədə “Abrener” (“Abaran”) adlı böyük bir kənd yerləşir. Bu toponim “bərəkətli sahə” mənasını ifadə edir. Həmin kəndin əhalisi, eləcə də ona yaxın yeddi kəndin sakinləri Roma katoliklərinə mənsubdurlar. Onların yepiskopları və ruhani rəhbərləri Dominikan təriqətinə mənsub din xadimləridir”.⁶²

Bu dövrdə Habsburqların dominikanlara mütəmadi dəstəyi hiss olunur. 1663-cü ildə imperator I Leopoldun II Şah Abbasa Antonio Taki adlı dominikan keşişi təqdim etməsilə bağlı rəsmi məktub var. 1682-ci ildə Sebastian Knab papa tərəfindən Naxçıvana yepiskop təyin olundu və yenə də Habsburqlar bu keşişə dəstək nümayiş etdirdilər. Sebastian Knab İsfahanda şahdan Dominikan monastırının açılmasını xahiş etmişdi və Şah Süleyman (1666-1694) buna razılıq vermişdi.⁶³

⁵⁹ Frazee, **Yenə orada**, s.189.

⁶⁰ Dennis Halft, “Paolo Piromalli”, **Christian-Muslim realtions a Bibliographical History**, Vol.10. Ottoman and Safavid Empires (1600-1700) Leiden: Brill, 2017, p.584.

⁶¹ Tavernier, **Yenə orada**, s.80.

⁶² Jean Chardin, **Chardin Seyahatnamesi (İstanbul, Osmanlı Torpaqları, Gürcüstan, Ermenistan, İran 1671-1673)**. Çeviri Ayşe Meral. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014, s. 316.

⁶³ Charles Frazee, **Catholics and sultans: The church and the Ottoman Empire, 1453-1923**. London: Cambridge University Press, 2006, p.45; Gunay Heydarli, “Activities of Dominican and Augustinian missionaries in the territory of the Safavid Empire:

Buna baxmayaraq, Səfəvi imperiyasında katolik missionerlərin fəaliyyəti qarşıya qoyulan məqsədləri gerçəkləşdirməyə yetərli olmadı.

Nəticə

Dominikan dini ordeninin XIII-XVII əsrlərdə Azərbaycanda apardığı missionerlik fəaliyyəti gözlənilməli kimi kütləvi dini dönüşlərlə nəticələnmiş, lakin regionun siyasi və diplomatik münasibətlər sistemində müəyyən təsir göstərmişdir. Missionerlərin fəaliyyəti sayəsində Roma papalığı Cənubi Qafqazda və Yaxın Şərqdə dini-siyasi məlumat mənbələri əldə etmiş, Səfəvi dövləti isə Qərb xristian dünyası ilə münasibətlərində ehtiyatlı, lakin maraqlı mövqe ortaya qoymuşdur. Beləliklə, dominikanların fəaliyyəti əsasən ideoloji deyil, informasiya və diplomatik əlaqələrin formalaşması baxımından əhəmiyyətli olmuşdur.

XIII-XIV əsrlərdə Dominikan rahibləri həm Roma papalığı, həm də Elxanilər sarayı arasında vasitəçi kimi çıxış edirdilər. Onlar Qərb-Şərq münasibətlərində, xüsusilə Avropa monarxları və Elxanilər arasında ittifaq yaratmaq söylərində mühüm rol oynadılar. Dominikan missionerləri vasitəsilə Avropaya Şərq mədəniyyəti, eləcə də Azərbaycan haqqında məlumatlar ötürüldü. Bu, Avropada Yaxın Şərqə dair biliklərin artmasına səbəb oldu.

Katolik təbliğatı yerli müsəlman və xristian (əsasən nestorian və erməni-griqorian) icmaları arasında geniş yayılmadı. İslamın möhkəm mövqeyi və yerli kilsələrin müqaviməti dominikanların fəaliyyətinin təsir dairəsini xeyli məhdudlaşdırdı. XIV əsrin sonlarından etibarən Əmir Teymurun yürüşləri və regionda siyasi sabitliyin pozulması Dominikan missiyalarının tənəzzülünə gətirib çıxardı.

Səfəvi imperiyasında da başda Roma papası olmaqla Dominikan dini ordeninin missionerlik fəaliyyəti gözlənilən nəticəni vermədi. Bu uğursuzluğun bir sıra siyasi, dini və sosial səbəbləri olmuşdur. Bu uğursuzluq həm yerli şəraitin xüsusiyyətləri, həm də katolik missionerlərinin fəaliyyət strategiyasının məhdudiyətləri ilə bağlı idi. Əsas amilləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Dini-siyasi şərait – Səfəvilər dövləti şiə məzhəbini rəsmi ideologiya kimi qəbul etmişdi. Dövlətin legitimliyi “imamət” prinsipi üzərində qurulduğu üçün katolik təliminin yayılması, xüsusilə də Roma Papalığına sədaqət ideyası, ideoloji baxımdan dövlətin əsas sütunlarına zidd idi.

2. Müsəlman ruhanilərin müqaviməti – Səfəvilər dövründə şiə ruhani təbəqəsi (müctəhidlər, mütəfəkkirlər, alimlər) cəmiyyət üzərində güclü nüfuza malik idi və hər hansı “yad” dini təsirə qarşı kəskin reaksiya göstərirdi. Katolik missionerlər tez-tez “bidət” və “fitnə” yaymaqda ittiham olunurdular.

3. Sosial-mədəni amillər – Səfəvilər dövlətində İslam dini yalnız inanc deyil, həm də mədəni və hüquqi sistemin əsasını təşkil edirdi. Katolik ideologiyası yerli dil, adət və dini dünyagörüşlə uyğunlaşmadığı üçün xalq arasında geniş sosial bazaya malik ola bilmədi.

4. Siyasi münasibətlər – Katolik missionerlərinin (o cümlədən dominikanların) fəaliyyəti çox vaxt Avropa dövlətlərinin (xüsusilə, Portuqaliya, Fransa və İspaniyanın) siyasi maraqları ilə paralel şəkildə həyata keçirilirdi. Bu isə Səfəvi sarayında onların casusluq və ya diplomatik təsir agentləri kimi qəbul edilməsinə səbəb olurdu.

5. Osmanlı amili – Katolik dünyasının əsas hədəfi Osmanlı imperiyasına qarşı müttəfiqlər qazanmaq idi. Lakin Səfəvilər, Osmanlılarla müharibələr aparmalarına baxmayaraq, Roma papası ilə açıq ittifaq qurmaqda ehtiyatlı davranırdılar, çünki bu, daxili dini sabitliyə təhlükə yarada bilərdi.

6. Dil və kommunikasiya çətinlikləri – Missionerlərin çoxu türk və ya fars dillərini tam mənimsəyə bilmədiyindən, təbliğat fəaliyyəti əsasən erməni və yaxud gürcü icmaları vasitəsilə aparılırdı. Bu isə yerli müsəlman əhali ilə əlaqələrin zəif qalmasına səbəb olurdu.

7. Protestant və pravoslav rəqabəti – XVI-XVII əsrlərdə xristian dünyasının daxilindəki parçalanma (reformasiya, pravoslav-katolik qarşıdurması) da missioner fəaliyyətinin birliyini zəiflətdi. Bu isə Səfəvi sarayında katoliklərin mövqeyini daha da mürəkkəbləşdirdi.

Səfəvi imperiyasında katolisizmin uğursuzluğu, dini monolitliyin qorunması siyasəti, sosial-mədəni adaptasiya çətinlikləri və missionerlik fəaliyyətinin siyasi məqsədlərlə assosiasiya olunması ilə izah olunur. Bu səbəbdən katolik təbliğatı, əsasən erməni və suriyalı xristian icmaları arasında məhdud təsir dairəsində qalmışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

Azərbaycan dilində

1. Əlizadə Anar. **Azərbaycanda xristianlıq: keçmişdən bu günə**. Bakı: “Elm və təhsil”, 2016.
2. Mahmudov Yaqub. **Azərbaycan diplomatiyası**. Bakı: Təhsil, 2006.
3. Mahmudov Yaqub. **Səyyahlar, kəşflər və Azərbaycan**. Bakı: Təhsil, 2012.

Türk dilində

4. Ay Resul. “Moğollar ve Katolik Misyonerlik: Fransisken ve Dominiken Rahiplerinin Asya ve Yakınođu'da Misyonerlik Faaliyetleri (13-14. Yüzyıllar)”, **Avrupa Tarihinde Türk Eli Gümeç Karamuk Armađanı**, Hacettepe Ün.v. Yay., Ankara: 2017, s.39-59.
5. Chardin Jean. **Chardin Seyahatnamesi (İstanbul, Osmanlı Torpakları, Gürcüstan, Ermenistan, İran 1671-1673)**. Çeviri Ayşe Meral. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
6. Frazee Charles A. **Katolikler ve Sultanlar: Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453-1923**. Çeviren Kemal Beydilli. İstanbul: Küre Yayınları, 2009.

7. Gündüz Şinasi. Misyonerlik, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul: 2005.
8. Gündüz Şinasi. Hıristiyanlık, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, İstanbul: 2015.
9. Özcan Altay. “Timur’un Seferine Kadar Kafkasya’da Katolik Rahipler ve Kilseleri Üzerine”. **Tarih Araştırmaları Dergisi**. C.39, Sayı 68, 2020, s.206-224.
10. Simon de Saint Quentin. **Bir Keşiş’in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248**, tərçümə Erendiz Özbayoğlu, Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı Yayını, Antalya: 2006.
11. Spuler Bertold, **İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür – İlhanlılar Devri, 1220-1350**, Çeviren: Cemal Köprülü, TTK, Ankara: 1987.
12. Taşçı Kemal, “Ortaçağda seyahat-misyonerlik ilişkisi: Saint-Quentinli dominiken keşiş Frer Simon’un seyahat raporunun selçuklu, tatar/moğol ve misyonerlik tarihi bakımından önemi”, **Düşünce Dünyasında Türkiz**, Yıl: 12, Sayı: 60, Aralık 2021
13. Tavernier Jean Baptiste, **Tavernier seyahatnamesi**. Çeviren T.Tunçdoğan. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010.

Rus dilində

14. Галонифонтибус Иоанн де, **Сведения о народах Кавказа (1404 г.) (Из сочинения «Книга познания мира»)**. Баку: Изд-во «Элм», 1980.
15. Зевакин Е.С. – Пенчо Н.А. “Очерки по истории Генуйских колонии на Западном Кавказе в XIII и XV вв.”, **Исторический Записки**, т.3. 1938, с.72-129.
16. Мамедова Фарида, Абасов Ариф. «Азербайджан», **Католическая энциклопедия**. Москва: Изд-во Францисканцев, т.1 (А-З), 2002.
17. Марко Поло. **Путешествие**. Пер. со старофранц. Ленинград: Изд-во Гослитиздат, 1940.
18. **После Марко Поло. Путешествия западных чужеземцев в страны трех Индий**. Пер. с лат. и староитал. яз., вступит, статья и прим. Я.М.Света. Москва: Изд-во Наука, 1968.
19. Приходко Грегор. **История христианства в Казахстане и Средней Азии в средние века**. [Elektron resurs]: © Караганда: 2000. – URL: <http://birmaga.ru/dost/история+христианства+в+казахстане+и+средней+азии+в+средние+века/b/part-15.html> (müraciət tarixi: 05.10.2025).
20. Хенниг Рихард, Неведомые земли, т.III. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1962.

İngilis dilində

21. Baldwin Mark. “Missions to the East in the Thirteenth and Fourteenth Century”, **A History of the Crusades**, Vol.V, eds. N.P. Zacour, H.W. Hazard, The University of Wisconsin Press, 1985, pp.452-518.

22. Cahen Claude. "The Mongols and The Near East", **A History of the Crusades** (ed. Kenneth M. Setton), Univ. Of Pensilvania Press, Philadelphia: 1962.
23. Canby Sheila R. **Shah Abbas: The Remaking of Iran**. London: British Museum, 2009.
24. Goodrick-Clarke Nicholas. "Rarnon Lull's New World Order: Esoteric Evangelism and Frontline Philosophy", **Anies Goodrick**, 912, 2009, pp.175-194.
25. Halft Dennis, "Paolo Piromalli". **Christian-Muslim realtions a Bibliographical History**, Vol.10. Ottoman and Safavid Empires (1600-1700). Leiden: Brill, 2017, pp.582-587.
26. Heydarli Gunay. "Activities of Dominican and Augustinian missionaries in the territory of the Safavid Empire: interreligious exchanges and challenges", **Revista Română de Studii Eurasiatice, an XVI**, nr. 1-2/2020, pp.217-228.
27. Frazee Charles. **Catholics and sultans: The church and the Ottoman Empire, 1453-1923**. London: Cambridge University Press, 2006.
28. Guzman Gregory. "Simon of Saint-Quentin and the Dominican Mission to the Mongol Baiju: A Reappraisal", **Speculum**, XLVI, 1971, p.232-249.
29. Lawrence Clifford. **The Friars: The Impact of the Early Mendicant Movement On Western Society**. London: Longman, 1994.
30. Lockhart Laurence. "European contacts with Persia, 1350-1736", **The Cambridge history of Iran: The Timurid and Safavid periods**, Volume 6, (edited by Peter Jackson and Laurence Lockhart), Cambridge University Press, 1986.
31. Marsh-Edwards J.C. "Dominicans in the Mongol Empire". **Blackfriars**, Vol.18, No.209 (August, 1937), p.599-605.
32. Marsh-Edwards J.C. "Dominicans and the Nestorian Church in the Thirte enth Century". **Blackfriars**, Vol.19, No.220 (July, 1938), p.517-523.
33. Matthee Rudi. "The politics of Protection. Iberian missionaries in Safavid İran under Shah Abbas I (1587-1629)", **Contacts and controversies between Muslims, Jews and Christians in the Ottoman Empire and Pre-Modern Iran**. Ed. Adang C., Schmidtke S. Würzburg: Ergon Verlag Würzburg, 2010, pp.245-273.
34. **Muslims, Mongols and Crusaders**, edited by [Dr Gerald Hawting](#). London: Routledge, 2005.
35. Sinor Denis. "The Mongols and Western Europe", **A History of the Crusades**, Vol.III, ed. H.W. Hazard, The University of Wisconsin Press, 1975.
36. **The Medieval and Reformation Church, An Abridgment of History of the Church**, edited [Hubert Jedin](#), [John Patrick Dolan](#), Vol.4 to 6, New York: 1993.
37. Woods Richard. **Mysticism and Prophecy: The Dominican Tradition (Traditions of Christian Spirituality)**. New-York: Orbis Book, 2001.

İtalyan dilində

38. Heid Wilhelm. **Histoire du commerce du Levant au moyen age**, t.II. Leipzig: 1936.

39. Golubovich Girolamo. **Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e del Oriente Francese**, t.II. Quarachi, 1909-1929.
40. Kohler Charles. “Documents relatifs a Guillaume Adam”, – **Revue d’Orient Latin**, t.X. Paris, 1903-1904, pp.21-26.
41. Jean Richard. **La Papauté et les Missions D’Orient au Moyen Age (XIII – XV siècles)**, Ecole Française de Rome, Roma: 1977.

Fransız dilində

42. Claverie Pierre-Vincent. “Deux Lettres Inedites de la Premiere Mission en Orient d’Andre de Longjumeau (1246)”. **Bibliothèque de l’Ecole des Chartes**, 158/1, 2000, pp. 283-292.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Nəcəfli Tofiq Hübət oğlu – tarix elmləri doktoru, AMEA A.A.Bakixanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı

Nəcəfli Tofiq Hübət – Doctor of Historical Sciences, A.A.Bakikhanov Institute of History, ANAS. Azerbaijan, Baku